

Jellivaaran varieteetti

Anders Alapää

Meänkielen puhujitten kesken tiethään ylheensä, ette lännen kylitten, eli Jellivaaran kunnan kylitten, kieli saattaa olla hyvin erilaista ko Täränön pithäässä ja iempännä. Meänkielen variantit Jellivaaran kunnan maaseu'ula sanothiin ennen "Jellivaaran suomeksi" (Gällivare-finska). Jellivaaran suomea eli (tästä etheenpäin) Jellivaaran varieteettiä kannattee pittää yhtheisenä nimenä eri meänkielen varieteetile Jellivaaran kunnan maaseu'ula. Yhtheistä näile varieteetile oon, ette net eri mallila eroava Tornionlaakson meänkielestä.

Kielitutkija Martti Airila erottaa hänen työssä *Äännehistoriallinen tutkimus Tornion murteesta* vuodelta 1912 kaks eri tialektikryppiä toisistansa: Tornionlaakson tialektit ja Jellivaaran tialektit. Airila meinaa ette niitä oon kaks "Tornionlaakson tialektiä", mikkä hään kuttuu "Väylänvarren tialektiksi" ja "Vittankin tialektiksi". Vittankin tialekthiin Airila räknää Jellivaaran kunnan itäsen osan kielenki, elikkä tarkemin Vettasjärven, Nilivaaran, Kuusihuornasen ja Ullatin kylitten kielen. Sitten Airila meinaa ette oon neljä eri "Jellivaaran tialektiä", joista yksi löytys Kierunan kunnan Vaskivuoresta. Muut kolme Jellivaaran tialektiä se pannee Jellivaaran kunthaan:

- 1) Jellivaaran kunnan lounasosa (Nattavaarat ja ympärillä olevat kylät)
- 2) Jellivaaran kunnan luoteisosa (Killimät sekä Skaulot ja muut kylät Euruuppatie 10:n likelä Jellivaaran ylempännä)
- 3) Jellivaaran kunnan keskiosa (kylät Euruuppatie 10:n likelä allempanna Jellivaaraa, muun muassa Leipojärvet ja Hakaset)

Winsa (1992) erottaa kaks eri varieteettiä, "Jellivaaran suomen" ja "Jokivarren suomen", toisistansa. Niinko Airila vuosisaan alussa Winsa meinaa ette näitten varieteetitten raja mennee Jellivaaran kunnan itäosasta. Airilasta poiketen Winsa kuitenkin laskee Nilivaaran kielen Jellivaaran varieteethiin, ei Tornionlaakson varieteethiin. Ullatti oon, Winsan jälkhiin, näitten kahen varieteettien rajala. Vaskivuoren kielen se laskee Tornionlaakson varieteethiin, mutta Piilijärven (seki Kierunan kunnassa) Jellivaaran varieteethiin.

Mikäs Jellivaaran kylitten kielessä oon sitten erikoista? Tässä ei ole siiia tyhjentävälle selityksele aluheen kielieroista, olletikki ko Jellivaaran kunnassa saattaa olla niin iso väli kahela likheiselläki kylälä. Saatama kuitenkin jokku tavaliset ominaisuuet mainita:

Sanasto

Jellivaaran kylissä oon paljon sanoja, joita ei löy'y ko jostaki pienemältä aluheelta. Joitaki sanoja löytyvä joka paikasta aluheelta mutta ei Tornionlaaksosta, esimerkiksi *tyhä* eli *tyha* (Tornionlaaksossa *vain*). *Repo-* eli *repu-*sanan kuulee kansa koko kunnassa (Tornionlaaksossa *kettu*), ja samoten *latu* (Tornionlaaksossa *tola*), *vanhimet* (Tornionlaaksossa *vanhukset*) ja *minne* (Tornionlaaksossa *mihinkäs*).

Joissaki taphauksissa Jellivaaran varieteetti oon lainanu sanoja saamen kielestä, esimerkiksi *eno* eli *enu* (Tornionlaaksossa *väylä*). *Leipufielari* (Tornionlaaksossa *leipäpelkka*), sana jonka kuulee paikallisesti Nattavaarassa, oon lainasana ruottista.

Esimerkiksi se sana, mikä Råneån puntskassa käytetään leipäpelkale, on Nattavaaran *-fielari*-loppupään variantti. (Nattavaara on Råneälvenin eli Enun yläjuoksula.)

Vukaalit

Isoissa osissa Jellivaaran kuntaa on *u*-ääni, jossa Tornionlaakson varieteetissä on *o*-ääni. Tämän välin näkkee niin sanoitten lopussa ko sisälä sanoissa. Esimerkki: *tal*, *poru* ja *maitu* (Tornionlaaksossa *talo*, *poro* ja *maito*) sekä *nepukka* ja *hevunen* (Tornionlaaksossa *nepokka* ja *hevonen*). Kunnan itäosassa, muun muassa Nilivaarassa ja Ullatissa, on *o*-ääni niinku Tornionlaaksossa (Airila laskeeki sen aluheen Tornionlaakson varieteethiin).

Tämän lisäksi Jellivaaran varieteetissä on joissaki taphauksissa *e*-ääni, missä Tornionlaakson varieteetissä on *ö*-ääni. Esimerkki: *termä* eli *terma*, *yles* ja *ylen* (Tornionlaaksossa *törmä*, *ylös* ja *ylön*).

Piian enniiten näkyvä merkki Jellivaaran varieteetissä on vukaaliharmuniin puuttuminen, mikä muuten on meänkielen tuntomerkinä, niinku myös suomen kielele ja monile muile sukukielile. Vukaaliharmunii tarkoittaa ett vukaalit *y*, *ä*, *ö* ei saa olla samoissa sanoissa ko *u*, *a*, *o*. *E* ja *i* taasen sopiva parhaiten ytheen *y*:n, *ä*:n ja *ö*:n kansa. Esimerkki: *silmä* ja *lehmä* vukaaliharmuniin kansa mutta *silma* ja *lehma* ilman vukaaliharmuniita. Net tialektit Jellivaaran kunnassa joissa ei ole vukaaliharmuniita muistuttava sillä mallin eestin kieltä. Vertakaa Jellivaaran varieteetin *kyla* ja *isa* (Tornionlaaksossa *kylä* ja *isä*) vastaavhiin sanhoin eestin kielessä: *kyla* ja *isa*!

Tapelli 1: Vukaaliharmunii meänkielessä

Vukaalit joita ei saa panna ytheen ä:n, y:n ja ö:n kansa	Vukaalit jotka <i>parhaiten</i> sopivat ä:n, y:n ja ö:n kansa ytheen	Vukaalit joita ei saa panna ytheen a:n, u:n ja o:n kansa
a	e	ä
u	i	y
o		ö

Vukaaliharmunii puuttuu kuitenkin vain kunnan lounasosassa (muun muassa Nattavaarassa) ja luoteisosassa kuntaa (Killimässä, Skaulossa ja muissa kylissä). Kunnan keskiosassa vukaaliharmunii vailtuu Tokasessa ja likelä olevissa kylissä mutta ei Hakasen puolela. (Tästä huolimatta Airila laski Tokasen ja Hakasen kantit yheksi tialektialuheeksi. Maholinen selitys siihen on kielimuutoksia Airilan aijan jälkhiin.) Jellivaaran kunnan itäosassa kielessä on vukaaliharmunii niinku Tornionlaaksossa. Tornionlaakson varieteetin vukaaliparia *-ea* ja *-eä* vastaa Jellivaaran varieteetissä joskus *-ia* ja joskus *-ee*. Tornionlaakson varieteetin sanoja *pimeä* ja *korkea* esimerkiksi vastaava Jellivaaran varieteetissä joko *pimia* ja *korkia* elikkä *pimnee* ja *korkee*.

Vielä yks väli, mikä koskee vukaalia, Jellivaaran varieteetissä on triftongitten ilmestyminen, eli kolme vukaaliääntä yheessä tavussa. Esimerkki: *työissa* (Tornionlaakson varieteetissä *töissä*).

Konsonantit

Tornionlaakson ja Jellivaaran välillä on pienempi ero konsonantissa ko vukaalissa. Vähän väliä siinä kuitenkin on. Samhaan laihin ko vukaalissa niin Jellivaaran kunnan itäosan kielellä näyttää olevan enämpi ytheistä Täränön pithään ja vielä iempännä puhutun kielen kansa.

Vanheemat lainasanat ruottin kielestä on useasti passattu meänkiehleen sillä laila ette on karsittu poijes ensimmäisen konsonantin konsonanttiharista sanoitten alussa, niinku sanoista *koulu*, *kaappi* ja *nikkari* (ruottin kielen sanoista *skola*, *skåp* ja *snickare*). Jellivaaran kunnan lounas- ja keskiosassa ruottin kielen konsonanttiharit on kuitenkin säilytetty. Sielä sanothaan *skoulu*, *skaappi* ja *snikkari*. Sillon ko ruottin kielessä on kolme konsonanttia sanan alussa, niin meänkielessä on useasti panttu ensimmäinen niistä menheen. Esimerkiksi ruottin kielen sanna 'ströming' vastaa meänkielessä *tröminki*. Nattavaarassa net on kuitenkin säilyttänhee alkukonsonantin, mikä antaa formin *ströminki*.

Tavalisempi tuntomerkki Jellivaaran kylitten kielestä on vanheeman sananlopun -et:in säilyminen, ko Tornionlaaksossa taasen t-ääni on puonu poijes. Tornionlaakson varieteetin sanoja *huone*, *vale* ja *tuore* vastaava Jellivaaran varieteetissä *huonet*, *valet* ja *tuoret*.

Noomenitten ja verpitten astevaihtelussaki (stadieväxling) niin Jellivaaran varieteetissä on usseita varianttia. Missä Tornionlaakson varieteetissä on astevaihtelu *t:∅* niin Jellivaaran varieteetissä on monta vaihtoehtoa: *t:∅* eli *t:j*. Esimerkki: Tornionlaakson varieteetissä räknäämissana *sata* suijutethaan jenitiivissä *saan* (esimerkiksi fraasissa *saan kilon säkki*). Jellivaaran varieteetissä taasen sen saattaa kansa suijuttaa *sajan* (esimerkiksi: *sajan kilun säkki*). Astevaihtelu *t:j* on kansa aika tavalista infinitiiviformissa niistä verpistä joitten rungossa on vain yks tavu, esimerkiksi sanoissa *syöjä* ja *juoja* (Tornionlaaksossa *syä* ja *jua*). Vanheemissa Jellivaaran varieteetin tutkimuksissa on kansa havattu seuraavan astevaihtelun: *t:∅*, *t:d* ja *t:t*, esimerkiksi *käsi*-sanin suijuttamisessa *käsi:käen*, *käsi:käden* ja *käsi:käten* (Winsa 1992, s 3).

Muita konsonanttia koskevia eroja löytyy konsonanttiharissa -st-, minkä Jellivaaran varieteetissä joskus korvathaan -ss-ilä. Esimerkki: *pessa* (Tornionlaaksossa *pestä*).

Verpitten suijuttaminen

Verpitten suijuttaminen ei ole yhtä yhtenäistä Jellivaaran varieteetissä ko Tornionlaakson varieteetissä. Verpitten suijuttamismallia löytyy monenlaisia. Sen saattaa esimerkiksi mainita, ette verpi joka Tornionlaakson varieteetissä loppuu -ta useasti loppuu -a:la Jellivaaran varieteetissä. Esimerkki: *hakkaa* ja *tykkaa* ko Tornionlaaksossa on *hakata* ja *tykätä*. Esimerkki päinvastasesta on tavalinen verpi *alkaa* Tornionlaakson varieteetissä, Jellivaaran varieteetissä *alata*.

Esimerkkinä monenlaisesta verpitten suijuttamisesta saattaa mainita joitaki infinitiiviformia verpistä *lahata* (Tornionlaakso): *slaktaa* (Purnu), *slahtaa* (Mäntyvaara) och *lahtaa* (Tjautjasjärvi). Toinen esimerkki on tavalinen verpi *sanoa*: *sannoo* (Markitta), *sannuu* (Sarvisvaara), *sanua* (Mukkavaara) och *sannua* (Purnu ja Nattavaara).

Sen lisäksi saattaa mainita imperfektiformia jotka loppuva -i:lä, missä Tornionlaakson varieteetissä on -si. Esimerkki: Jellivaaran varieteetin *stoppai* ja *kohtait* verrattunna Tornionlaakson varieteetin forhmiin *toppasi* ja *kohtasit*.

Ko Tornionlaakson varieteetissä imperfektipäätte 3. persoonan sinkylaarissa on puonu poijes, niin se on useasti jäänyt jäljelle Jellivaaran varieteetissä. Esimerkki: Jellivaaran varieteetin *kertui* (Tornionlaaksossa *kerto*).

Jos Jellivaaran varieteetin verpitten suijuttamisen tuntomerkinä on rikhaus formista ja kova vaihtelu niin on kuitenkin semmoinen merkki, joka valtana ilmentuu koko kunnassa: passiivisitten verpiformitten käyttö aktiivisessa merkityksessä imperfektin plyyraalissa. Tämä merkki ilmentuu kansa kunnan iän puolen kylissä (esimerkiksi Markitassa, Kuusihuornasessa ja Norsivaarassa). Näistä kylistä muutamia on välistä laskettu Tornionlaakson varieteettiin. Esimerkki: *ne menthin* (Tornionlaakson varieteetissä: *net menit*)

Kaasyksissa suijuttaminen

Lopuksi tässä pitää mainita joitakin eroja kaasyksitten päätteissä:

Tornionlaakson varieteetin partitiivipäätteen *-ta* sihaan Jellivaaran varieteetissä on joskus *-ja*. Esimerkki: *palvelijoija* ja *ophaija* (Tornionlaakson varieteetissä *palvelijoita* sekä *ophaita*).

Jellivaaran varieteetissä on useasti lyhyt vukaali illatiiviformissa, missä Tornionlaakson varieteetissä on pitkä. Esimerkki: *talhon*, *kylhän* ja *merhen* sen eestä ko *talhoon*, *kylhään* ja *merheen*. Lyhykäiset illatiiviformit on tavallisiin omituisuus Jellivaaran varieteetin kaasyssuijuttamisessa.

Lopuksi niin lounaisessa Jellivaaran varieteetissä (muun muassa Nattavaarassa ja Sarvisvaarassa) on aivan oma allatiivipäätte: *-len* sen eestä ko *-le* kieliäluheen muissa osissa. Esimerkki: *kärpalen* ja *vaaralen* sen eestä ko *kärpäle* ja *vaarale*. Allatiivipäätte *-len* ilmentuu kansa atvärpissä, jotka on laitettu suijuttamalla kaasyksissa, niinku *päällen*, *allenkäsin* ja *sisalen* sen eestä ko *pääle*, *allekäsin* ja *sisäle* Tornionlaakson varieteetissä. Pitäkää kansa atvärpistä *minnen* (Sarvisvaara) vaarin, sen eestä ko *minne* muissa Jellivaaran kylissä.

Tapelli 2: esimerkkiä kielen vaihtelusta Jellivaaran kylissä

	Jellivaara länsietelä	Jellivaara keski	Jellivaara länsipohj.	Jellivaara itä
Allatiivi	vaaralen	vaarale	vaarale	vaarale
Vukaaliharmunni	päiva	päiva/päivä	päiva/päivä	päivä
Alkukonsonantit	skoulu	skoulu	koulu	koulu
u-ääni/o-ääni	poru	poru	poru	poro
e-ääni/ö-ääni	ylen	ylen	ylen	?
Astevaihtelu <i>t:j/t:Ø</i>	en tieja	en tiejä	?	en tiejä
<i>-et/-e</i>	liiket	liiket	liiket	liiket

Lyhenykset: Jellivaara länsietelä = Nattavaara, Lompolovaara, Sarvisvaara

Jellivaara keski = Isovaara, Mäntyvaara, Hakanen, Sammakko,
Palohuornanen, Mukkavaara, Purnu, Leipojärvi, Alavaara

Jellivaara länsipohjanen = Joikama, Tjautjasjärvi, Pauki, Soutujärvi

Jellivaara itä = Vettasjärvi, Nilivaara, Markitta, Ullatti, Järämä, Norsivaara